

Bertrand Russell: Jazyk a poznanie

Přeložil Marián Zouhar. Kalligram, Bratislava 2005, 784 s.

Představit stručně v úvodu recenze autora recenzované knihy patří bezesporu k dobrým mravům tohoto literárního útvaru. V případě Bertranda Russella však je taková zdvořilost zhola nemístná. Vždyť představit jej v několika krátkých větách znamená mnoho podstatného vynechat. „Bertrand Russell“ je totiž dozajista vlastním jménem, které mluví samo za sebe a vedle denotace si tedy činí nárok i na (rozsáhlou) konotaci, o čemž (mimo jiné) svědčí i ta skutečnost, že povědomí o něm proniklo dokonce i do filmů pro pamětníky. Pravda, spis, ze kterého Hugo Haas předčítá schovankám dívčího penzionátu, nejsou ani *Principia Mathematica*, ani *Filosofie logického atomismu*, ale autor je týž, což svědčí o věhlasu, jemuž se toto jméno těšilo a snad i stále těší. Bohužel takovouto slávu si nositel jména zpravidla vyslouží spíše šířím svého myšlenkového záběru a nekonvenčností hláсанých názorů než jejich hloubkou a precizností. Nejinak je tomu i v případě lorda Russella. Bertrand Russell bez diskuse patří k těm nemnoha dítkám štěstěny, které sudičky obdarovaly darem geniality. Lehkost, se kterou se dotýká i těch nejzapeklitějších matematických problémů stejně jako nejožehavějších společenských témat své doby, je obdivuhodná. Bohužel se ale takřka vždy jedná jen o letmý dotyk, pronikavý vhled a elegantní rozestření problému, jehož důsledné rozpracování autor posléze omrzele přenechává jiným, aby se vrhl do nového myšlenkového dobrodružství. A tak matematika, filosofie a především logika sice vděčí Bertrandu Russellovi za mnohé, ničeho z toho by se ale nikdy nedočkaly, kdyby se posléze jiní neujali těch myšlenkových konstrukcí opuštěných a zapomenutých v koutech Russellova písečku, aby je vyoplali k samostatné a plnohodnotné existenci. Přesto právě za tyto inspirace a nedokončené myšlenky právem Russellovi náleží uznání (ač svou slávu si dobyl na jiných polích), neboť právě jim vděčí moderní matematika a logika za svou nynější podobu.

Úctyhodný špalíček, který pod názvem *Jazyk a poznanie* přináší vydavatelství Kalligram, obsahuje téměř kompletní soubor těchto Russellových inspirací. A Marián Zouhar, jemuž za tento projekt vděčíme od první až po poslední stránku, v něm, na rozdíl od Russella, plně osvědčil schopnost odvést pečlivou, důslednou a precizní práci a to i v případě úkolu, který se na počátku musel zdát beznadějně sysifovským. Tímto počinem je završena práce posledních deseti let, kdy se jednotlivé překlady postupně objevovaly v časopise *Organon F* či jako samostatné výběry v nakladatelství Kalligram. Russell tak je po Wittgensteinovi druhým analytickým filosofem, jehož práce

se u nás dočkaly systematického, když už ne kritického, překladu. *Jazyk a poznanie* je tvořen souborem klíčových Russellových statí z oblasti, kterým dnes říkáme analytická filosofie a filosofie mysli; statí pojednávajících nejen o jazyce a poznání, jak by se dalo podle názvu soudit, ale i o matematice, logice a filosofii vůbec. Tyto práce pocházejí z let 1901 – 1924, kdy se Russell, dá-li se to tak ovšem v jeho případě říci, systematicky věnoval (vedle mnoha jiných zájmů) práci v základech matematiky, z níž posléze vyrostla právě moderní logika, analytická filosofie a vlastně i filosofie mysli. V dalších letech se pak již nechal takřka cele strhnout otázkami zcela odlišného rázu, jež mu přinesly jeho všeobecný věhlas.

Soubor překladů je obohacen úvodní statí Mariána Zouhara nazvanou *Logický atomizmus Bertranda Russella* otevírající čtenářům Russellovu filosofii. Toto pojednání přináší systematický vhled do Russellovy filosofie jakožto celku; nesleduje tedy chronologickou genezi Russellovy koncepce. Výklad začíná Russellovým vymezením filosofie jakožto vědy a přes epistemologii a koncepci logického atomismu dochází až k analýze jazyka a k práci v základech matematiky, resp. logiky a analytické filosofie. Výklad tedy postupuje v opačné posloupnosti, než jak jsou texty řazeny v knize a tedy i v opačném pořadí, než v jakém se Russell těmito problémy zabýval.

V úvodním vymezení filosofie jakožto vědy je roztomilé vidět, jak autor i jeho překladatel vyrostli z téže filosofické školy či tradice, když oba pojem metafyzika používají v tomtéž významu. Vůbec pro první fázi analytické filosofie je charakteristické ztotožnění metafyziky se spekulativními ontologiemi 19. století vyrostlými pod vlivem německé klasické filosofie; dále boj na život a na smrt s takto vymezenou metafyzikou a důsledné prosazování empirismu bez sebemenšího podezření, že empirismus je vlastně jen jedním z mnoha metafyzických přístupů. I Bertrand Russell cítil potřebu vypořádat se s metafyzikou, tentokrát reprezentovanou britským monismem, odmítnout ji, rozcupovat a navrhnout elegantní řešení zcela v intencích moderní vědy, aniž si kdy uvědomil, že jeho logický atomismus, který je výsledkem tohoto úsilí, je stejně metafyzický jako kritizovaná monistická ontologie. Metafyzičnost logického atomismu se stává zvláště patrnou, ztotožníme-li se s pohledem Mariána Zouhara, že metafyzika je ambicí „odhalit tajemstvo světa, s ktorým máme každodennú skúsenosť, na základe predstavy, že svet je racionálnou štruktúrou, ktorá sa dá dešifrovať iba rozumom, teda bez toho, aby sme do tohoto projektu nejako zapojili empirické metódy“¹ Možná není náhodou, že hlavní práce na koncepci logického atomismu spadá do období, kdy se Russell intenzivně stýkal s Wittgensteinem, který do puritánsky strohé a přímočaré britské filosofie vnesl

¹ Úvodní stať *Logický atomizmus Bertranda Russella*, s. 9.

temnou ontologickou spekulaci vyrostlou na půdě německé filosofie a poplatnou jejímu duchu, jež posléze přinesla ovoce v podobě jeho *Traktátu*. A tak se zřejmě ne neprávem spekuluje o tom, kdo z těch dvou byl vlastně žákem a kdo učitelem, ač formálně byl tento jejich poměr jasně dán.

Po podrobném vymezení Russellovy „vědecké“ filosofie v ostrém protikladu vůči „metafyzice“ následuje stručné nastínění základních principů logického atomismu s důrazem na jeho obrat k jazyku – je-li jazyk věrným obrazem světa, pak analýza jazyka s sebou přináší i poznání světa, neboť obojí se jakožto obraz a zobrazované řídí analogickými pravidly; a tato analýza (a v důsledku toho i poznání) musí být konečná, neboť každý jazykový výraz lze analyzovat na konečný počet základních výrazů, ze kterých je utvořen.

V dalším, logicky navazujícím kroku se vykládá Russellova epistemologie, jež z této metafyzické koncepce pramení. Russellova představa poznávání na základě elementární smyslové zkušenosti je hluboce zakořeněna v tradici staré dobré britské empirické filosofie, její metodologické přísnosti, ontologické jednoduchosti a elegance. Právě v duchu této tradice soustředí Russell svou pozornost na epistemologii v daleko větší míře než na ontologii.

Vzhledem k výše zmíněnému obratu k jazyku je (vedle epistemologie) druhým ústředním motivem Russellovy filosofie analýza jazyka. Marián Zouhar hezky ukázal poměrně málo známý fakt, kterak Russell v duchu své koncepce jednoznačné korespondence mezi strukturou jazyka a světa dospěl od naivní meinongovské filosofie až ke svému proslulému „robustnímu smyslu pro realitu“, jež na dlouhá desetiletí meinongovskou sémantiku v očích odborné veřejnosti zcela zdiskreditoval. Odtud zbývá pak už jen krok k dalšímu Russellovu slavnému prohlášení o tom, že přirozený jazyk nás klame a je tedy třeba podrobit jej kritice vedoucí k odlišení povrchové (gramatické) formy věty od její formy skutečné (logické): „...*Povrchové zdanie vyvolané gramatikou vety treba ignorovať a preniknúť k skutočnej logickej forme vety, pričom nástrojom má byť moderná formálna logika...*“²

Úvodní pojednání je proto vcelku smysluplně zakončeno zmínkou o Russellově symbolice formální logiky z *Principia Mathematica* a jeho funkcionální interpretaci jazykových výrazů jakožto úplných a neúplných symbolů. Obojí lze považovat za zrod moderní logiky, neboť Fregeho práce v tomto směru, na kterou tu Russell navazuje, neměla zdaleka takový bezprostřední vliv.

Třeba však poznamenat, že skutečný vývoj Russellovy koncepce probíhal obráceným směrem. Russellovo přesvědčení o jednoznačné korespondenci

² Úvodní stať *Logický atomizmus Bertranda Russella*, s. 45.

mezi jazykem a světem pramení právě z jeho matematické zkušenosti a z představy, že přirozený jazyk musí v principu fungovat stejným způsobem.

Ať už procházíme „systém“ Russellovy filosofie systematicky, jako to udělal Marián Zouhar, nebo chronologicky, což je jiný zpravidla oblíbenější přístup, vždy jako neměnná konstanta jasně vyvstává „trojrozměrnost“ jeho filosofie: „*Russellova verzia logického atomizmu v sebe spája tri významné rozmery: jazykový, ontologický a epistemologický... Svet pozostáva z viacerých vecí, ale dôležité je to, že ide o veci, ktoré dokážeme poznať a o ktorých dokážeme hovoriť.*“³ Tento možná naivní, ale svěží optimismus logického atomizmu je jeho alfou i omegou a činí jej stále atraktivním navzdory jeho překonání.

Jak už bylo řečeno výše, přeložené články jsou řazeny v obráceném pořadí, než jak postupuje výklad v úvodní stati, přičemž jejich uspořádání akcentuje především první a poslední ze tří výše zmiňovaných rozměrů Russellovy filosofie – totiž jazyk a epistemologii. Začíná se stěžejními Russellovými díly k základům matematiky a logiky, analýze jazyka a logickému atomismu, a pokračuje se přes epistemologii až k článkům o postavení filosofie, o jejím vymezení jakožto vědy a to včetně drtivé kritiky „metafyziky“. Říci, že řazení článků má sestupnou tendenci by bylo znevažující, leč z pohledu logika a analytického filosofa jsou klíčové články umístěny v kvantitativně dominantní první části nazvané *O logicko-filozofickej analýze*. Druhou část *O poznání a zmyslových údajoch* bude za klíčovou považovat naopak epistemolog či filosof myslí. Nejútlejší třetí část *O filozofii a filozofických problémoch* je pak kromě otázek vymezení filosofie věnována i dílčím, nicméně zásadním tématům, jako je pravda či kauzalita.

Celý sborník je otevřen asi nejslavnějším Russellovým článkem *O denotovaní*, na který se analytičtí filosofové houfně odvolávají, nebo s kterým naopak neméně často polemizují. O významu tohoto textu svědčí i fakt, že se jedná již o jeho třetí překlad v našich zemích.⁴ Oproti předchozím se tento překlad odlišuje především terminologií, která se od doby předchozích dvou překladů stabilizovala, a dále větší přehledností dosažené členěním i zvýrazňováním textu, díky čemuž se poměrně krkolomnému Russellovu způsobu vyjadřování, k němuž se v tomto textu pro nedostatečnost symbolického aparátu uchyluje, dostalo alespoň základních opěrných bodů, které usnadňují orientaci. Patří k všeobecně známým faktům, že Russell v tomto článku vyložil svoji teorii deskripcí. Ve skutečnosti však celý text vlastně dokládá, že žádná taková teorie nedává smysl – Russell ukazuje, jak para-

³ Úvodní stať *Logický atomizmus Bertranda Russella*, s. 55.

⁴ Překlad Karla Berky a Ladislava Tondla *O označení ve výboru Bertrand Russell: Logika, jazyk a věda* (Praha: Svoboda 1967, 19 – 36) a překlad Dezidera Kamhala *O označování v časopise Organon F 2, 1995, č. 2, 137 – 150.*

frázovat každé tvrzení obsahující denotační výraz (bez ohledu na to, zda se jedná o obecný či singulární termín), aniž by byl ve výsledku použit jiný denotační výraz než (individuová) proměnná. Jedná se vlastně o odstranění denotačních výrazů z jazyka. Ačkoliv je tato jeho koncepce úspěšná v tom smyslu, že řeší celou řadu problémů, se kterými se tradiční (subjekt-predikátová) analýza tvrzení nedokázala vypořádat, popření význačnosti statutu denotačních výrazů a jeho důsledky odporují celé řadě intuitivních představ s těmito výrazy obvykle spojovaných. Skutečné teorie deskripce pracující s deskripce jako svého druhu svébytnými výrazy se tedy objevily až v reakci na tento článek a to ze snahy spojit úspěšnost Russellovy analýzy s intuitivními představami o fungování těchto výrazů.

Největší a nejsystematičtější Russellovou prací jsou bezesporu *Principia Mathematica*. Za ucelenost a systematickост tohoto díla však pravděpodobně vděčíme spíše jejich spoluautorovi Alfredu Whiteheadovi. Nicméně i tak zůstal tento mnohaletý projekt nedokončen. V překladu se nám nyní nabízí úvod k *Principiím*, který je především Russellovým dílem, a v němž se nacházejí ty nejzásadnější myšlenky, jimiž Russell přispěl k vývoji matematiky a logiky. Poprvé tak je slovenským i českým čtenářům předložena pasáž definující systém symbolické logiky, na který se poté jako na *systém* z *Principia Mathematica* odvolávali pozdější tvůrci logických kalkulů a axiomatických systémů, takže se nakonec stal základem moderní matematické logiky – této pasáži *Principií* tedy vděčíme za materiální implikaci, princip extenzionality i funkcionální (resp. množinovou) formální sémantiku. Z historického hlediska je tento text zajímavý především jako znázornění toho, jak těžkopádně a z jak naprosto odlišných motivací se zrodily pojmy dnes zcela samozřejmé. Poté následuje pasáž o teorii typů.⁵ Z Russellova hlediska se jednalo o pasáž klíčovou, neboť jeho teorie typů řešila paradoxy, jež v té době otřásaly matematikou a zbouraly Cantorovu teorii množin i Fregeho systém z *Grundgesetze der Arithmetik*. Jedná se o variaci principu starého známého paradoxu lháře uplatněného na pojem množiny všech množin nebo funkce, jež je svým vlastním argumentem. Russell našel nejen příslušné paradoxy, ale i jejich řešení, jež spočívá ve vybudování hierarchie přísně oddělených řádů entit, množin či funkcí a v konečném důsledku i jednotlivých řádů logických systémů. Ani tato Russellova teorie nebyla nikdy dokončena. Původní jednoduchá teorie typů z dodatku k *Principles of Mathematics* neřešila, jak se později ukázalo, všechny paradoxy. Russell proto později vypracoval rozvětvenou teorii typů, uveřejněnou v článku *Mathematical Logic as Based on the Theory of*

⁵ Přeloženo do češtiny ve výboru Karla Berky a Ladislava Tondla *Bertrand Russell: Logika, jazyk a věda* (Praha: Svoboda 1967, 51 – 93).

Types, jež na svůj překlad dosud čeká. Cílem této varianty bylo především vypořádat se s neformálními paradoxy a kruhovostí souvisejícími spíše s přirozeným jazykem než s formálními systémy. Teorie typů z *Principií*, jež je nám nyní k dispozici v plném znění, je tedy již třetí verzí a ani ona neměla dlouhého trvání. Brzy se stala terčem velké kritiky (třebaže hierarchie uspořádání podle řádů je od té doby nedílnou součástí logiky) a to jako příliš slabá, neboť jsou paradoxy, které řešit nedokáže, i jako příliš silná, neboť zneumožňuje některé intuitivně přirozené definice matematických konceptů. Ani rozvětvená teorie typů tedy nepřinesla konečnou odpověď a celý problém, ač zásadní, se systematického řešení dočkal o mnoho později ve zcela odlišném kontextu. Moderní teorie typů pak s původní Russellovou už souvisí jen volně. A tak i tato pasáž *Principií* je dnes zajímavá především jako určitý historický dokument. Totéž platí i o poslední, třetí, přeložené pasáži *Principií* pojednávající o neúplných symbolech a řešící problematiku deskripcí, tříd a také principu extenzionality, které opět výrazně ovlivnily podobu dnešní logiky, logické analýzy i formální sémantiky.

První část sborníku pak je zakončena pojednáními o logickém atomismu – jedná se o překlad osmi Russellových přednášek *Filozofia logického atomizmu*, který již v Kalligramu vyšel jako samostatná kniha,⁶ a o článek *Logický atomizmus*, který je jejich stručným výtahem. Russell tu soustavně a uceleně vykládá své filosofické názory. Jak už bylo naznačeno v úvodu, v pozadí všech Russellových děl stojí uzavřený metafyzický systém logického atomismu srovnatelný s největšími metafyzickými systémy dějin filosofie. Explicitně jej však Russell buduje nebo spíše vykládá pouze v těchto přednáškách. Ve všech ostatních jeho spisech je logický atomismus přítomen pouze implicitně – jako motivace v pozadí řešení nějakého technického detailu.

Druhá část sborníku nazvaná *O poznání a zmyslových údajoch* je věnována Russellově epistemologii, která se pro něj (vzhledem k jeho filosofickému programu) stala ústřední filosofickou problematikou. Všechny tyto texty se týkají především metodologie poznání. Jsou charakterizovány Russellovou maximou „*Vždy, keď je to možné, treba odvodené entity nahraditi logickými konštrukciami*“⁷ a skrz na skrz jsou implicitně, když už ne explicitně, podřízeny jeho programu logického atomismu vycházejícího z tradice britské empirické a pozitivistické filosofie. Už jeho článek *O denotovaní* předznamenává nebo spíše zřetelně dokládá Russellův odklon od tradičního metafyzického konceptu substance. Obzvláště patrný pak je tento jeho postoj právě v těchto

⁶ Russell, B.: *Filozofia logického atomizmu*. Bratislava: Kalligram 2004. Kromě toho první verze těchto překladů vyšla postupně v časopise *Organon F 7*, 2000, č. 1 – 4.

⁷ Russell, B.: *Vzťah zmyslových údajov k fyzike*, kap. 6 *Konštrukcie verzus odvodenia*, s. 535 recenzovaného sborníku nebo *Analýza poznania* (Bratislava: Kalligram 2003, 136).

textech. Zřejmě nejzásadnějším z této druhé části sborníku je hned první článek *Poznanie na základe oboznámenosti a poznanie na základe deskripcie*.⁸ Russell tu předkládá svoji koncepci rozdílu v poznání objektů podle toho, jakým způsobem nám jsou dány a dále, jak se liší poznání jednotlivého od poznání obecného. Vztah mezi obecným a jednotlivým pak je podrobněji řešen v dalším článku *O vzťahu všeobecnín a jednotlivín*. Rozlišením propozičního a nepropozičního poznání se zabývají texty následující. A konečně, ve všech textech je zřetelná Russellova koncepce odvozování poznání ze základní báze elementárního smyslového poznání, jež je motivovaná právě jeho logickým atomismem. Z tohoto důvodu je i velká pozornost věnována právě analýze smyslového poznání, v níž především je patrný vliv britského empirismu. S výjimkou článků *Povaha zmyslových údajov*, *O propozíciách: čo sú a ako niečo znamenajú* a *Fyzika a vnímanie* všechny články z této části už v Kalligramu vyšly.⁹ Podrobnou recenzi pak lze najít například v časopise *Organon F*.¹⁰

Poslední, nejtětlejší část nazvaná *O filozofii a filozofických problémoch* obsahuje různorodý soubor pěti Russellových textů věnovaných především kritice metafyziky a některým důležitým pojmům z filosofie či metodologie vědy.

Protože v každé kritice jest nezbytně nutné vytknouti autorovi co nejvíce formálních nedostatků, jež unikly jeho pozornosti, nezbyvá než zakončit tuto recenzi poukázáním na skutečnost, že veliké úseky, jako např. stosedmatřicet stran Úvodu k *Principiím* či stodvaadvacet stran *Filozofie logického atomismu* by si zasloužily vlastní, dílčí obsah, neboť se v nich velice obtížně dohledává konkrétní pasáž. Dále pak by stálo za zvážení, zda druhé, nejlépe rozšířené vydání, nerozdělit alespoň do tří svazků, neboť stávající téměř osmisetstránkový špalík jest velice nepraktický pro četbu ve vlaku. Úplným závěrem pak nezbyvá než vyjádřit přání, abychom se v budoucnu dočkali ještě mnoha takto zdařilých projektů.

Ludmila Dostálová

⁸ Slovenský preklad vyšel v kromě zmiňovaného sborníku Russellových překladů *Analýza poznania* též v časopise *Organon F* 4, 1997, č. 3, 264 – 278.

⁹ Russell, B.: *Analýza poznania*. Bratislava: Kalligram 2003.

¹⁰ Sedová, T.: Bertrand Russell: *Analýza poznania*. *Organon F* 11, 2004, č. 2, 224 – 227.